

**ՀԱՅԱՏԱՌԻ ԹՈՒՐՔԵՐԵՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅ-ԹՈՒՐԶԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆ
ԿԱՊԵՐՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅԱՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ 1 Զ-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ՝**

Վերջին տասնամյակում թուրքական գիտական շրջանակներում հետաքրքրության հատուկ առարկա են դարձել Օսմանյան կայսրության հպատակ ժողովուրդների մշակութային հարցերը: «Tarih ve Toplum» ստամբուլյան գիտական ամսագրում ժամանակ առ ժամանակ հրատարակվում են հայնոսկի ժողովուրդների այբուբեններով ստեղծված թուրքալեզու գրականությունների մասին հոդվածներ, ուր մակերեսորեն ներկայացվում են նմուշներ այդ գրականությանից, դրանց առաջացման ու զարգացման խնդիրները: Այն ինչ վերաբերում է հայատառ գրականություններին (հայատառ թուրքերեն², հայատառ ղփչաղերեն³, հայատառ քրդերեն⁴), շատ հեռու են իրական, գիտական ուսումնասիրություններ համարվելուց, քանի որ ծայրաստիճան քաջադականացման միտումների վրա են կառուցված: Այս ամսագրի էջերում պարբերաբար տպագրվող հայ մատենագետ Գևորգ Բամպուկճյանի հոդվածներն իրենց ժամանակին հավասարակշռել են թյուր մոտեցումներն այս խնդրի շուրջ ու ներկայացրել իրերի իրական վիճակը, գիտական փաստարկներով ամրապնդված:

Օսմանյան կայսրության հպատակության ներքո գտնվող ժողովուրդները, մասնավորապես քրիստոնյա հպատակները հարյուրամյակներ շարունակ կանգնած են եղել բռնի մահմեդականացման, ուժացման վտանգի առջև, քանզի հպատակների թուրքացման քաղաքականության առաջին քայլը՝ բռնի ուժով թրքալեզու դարձնելը մասամբ հաջողությամբ էր պսակվել: Մեր ժողովրդի մայրենին կորցրած այս հատվածին կրկին իր լեզվին, կրոնին, մշակույթին վերադարձնելու և հետագա ուժացումից փրկելու խնդրին է ծառայել հայատառ թուրքերեն գրականությունն իր գոյության շրջանում: Հայատառ թուրքերեն գրականությունը ստեղծվել է հայ ժողովրդի ոչ թե հիմնական մասի համար, այլ նրանց, որոնք կորցնելով սեփական լեզուն, այնուհանդերձ պահպանել էին իրենց հավատքը, քրիստոնեական դավանանքը, ազգային ավանդույթները:

Նույնպիսի վիճակ էր քրիստոնյա այլ ազգերի, հպատակների մոտ, օրինակ՝ հույների: Սակայն հունաստառ թուրքերենը⁵ չէր կարող նման մասսայականություն ունենալ, պատմական դեր խաղալ Օսմանյան կայսրության զարգացման համար, ինչպիսին խաղացել է հայատառ թուրքերեն գրականությունը, քանզի հունարենը չէր արտահայտում թուրքերենի ողջ հնչյունական կազմն այնպես, որքան լավագույնս արտահայտում էր հայերեն այբուբենը:

Հայատառ թուրքերենի աշխարհագրական սահմանները չեն սահմանափակվում Օսմանյան կայսրության տարածքով: Հայատառ թուրքերեն, հայատառ թաթարերեն ու հայատառ ղփչաղերեն ձեռագիր ու տպա-

գիր նշանակալի գրականություն են ստեղծել այն հայերը, որոնք բռնելով պանդխտության ճանապարհը, քարավաններով հասել են Ուկրաինա, Լեհաստան, Արևելյան Եվրոպայի երկրներ: Հայատառ թաթարներն և հայատառ ղփչաղերեն գրականությունը հայ մշակույթի անբաժանելի մասն է կազմում և որոշակի պատմաքաղաքական արժեք ունի: Այն հայատառ թուրքերեն գրականության վաղ մի տարբերակն է և առաջացել է 13-14-րդ դարերում: Այս ձեռագրերը պատկանելի թիվ են կազմում և գտնվում են աշխարհի տարբեր հայկական, օտար ու մասնավոր ձեռագրատներում: Մեզ են հասել հիմնականում 16-րդ դարի ձեռագրեր, որոնք ստեղծվել են մասնավորապես Ղրիմի, Արևմտյան Ուկրաինայի, Լեհաստանի հայկական գաղթավայրերում, որոնց մի մասը թրքախոս էր և ունեցել են հույժ ազգային բնույթ, ծառայել են համայնքի ամենօրյա կենցաղային, հոգևոր-ծիսական խնդիրներին: Դրանք քարոզգրքեր, աստվածաշնչային պատմություններ են, համայնքի համար որպես օրենսգիրք ծառայած երկեր, եկեղեցական, արարողակարգային ձեռագրեր, աղոթքներ, ժամագրքեր, սաղմոսագրքեր, վարք սրբոց, համայնքի կանոնադրություններ, եկեղեցական հաշվառման, ամուսնական դաշնագրերի ու ծնունդի մատյաններ, պարզևագրեր, անդորրագրքեր, կահագրքեր, հաշվեմատյաններ, թղթակցություններ, պատմություններ (խիկարի պատմությունը և այլն), տաղեր և այլն⁶: Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրք»-ը, դրա 10 գլուխների հայատառ ղփչաղերեն թարգմանությունը որպես կանոնագիրք է ծառայել, հայ գաղութների ապրելու օրենք:

Հայատառ ղփչաղերեն ձեռագրերը⁷ պարունակում են մաև բժշկարաններ, թարգմանական գրականության օրինակներ, կենցաղում օգտակար գրականություն: Կարևոր հանգամանք, որ կարող էր ծառայել ոչ միայն զուտ հայկական շրջանակներին, այլև շրջապատում այդ լեզվով խոսողներին: Այս ձեռագրերում են միայն պահպանվել հայերի հեղինակած ղփչաղերենի եզակի քերականությունները: Ասպարեզում չկան ման և ոչ մի այլ քերականություն: Վերջիններս անուրանալի արժեք են ներկայացնում այսօրյա թյուրքական ժողովուրդների համար և իզուր չի նրանց տասնամյակներ շարունակվող «պայքարը», ներկայացնելու հայատառ այս գրականությունը որպես «ինքնական ղփչաղությունը գերադասած և ղփչաղացած հայերի, ղփչաղների», այսինքն թյուրքական ժամանգություն⁸: Վերոհիշյալ և՛ ծիսական, և՛ առօրյա կենցաղային, և՛ օրենքներն իրենց արտահայտությունն են գտել մաև հայատառ ղփչաղերենով, թաթարերենով, ստեղծելով նշանակալի մշակութային արժեքներ:

Երբեմն հայատառ թուրքերեն, հայատառ թաթարերեն և հայատառ ղփչաղերեն բաժանումները մեզ հայտնի ձեռագրացուցակներում հարաբերական են՝ կախված այն կազմողների հայեցողությունից, ձեռագրերի ստեղծման ժամանակային ու լեզվական նրբություններին տիրապետելուց: Հետագայում այս ձեռագրերի մի մասը տպագրվել է առավելապես Լվովում¹⁰, Լեյդենում:

Հայատառ թուրքերեն ձեռագրական շրջանն ընդգրկել է մոտ 600 տարի (14-19- դդ.): Տպագիր շրջանը գոյատևել է մոտ 250 տարի: Այս շրջաններից յուրաքանչյուրն իր առանձնահատկություններն է ունեցել: Մինչ անատոլիական որոշ թուրքախոս գավառների արևմտահայության մի ամբողջ սերունդ Օսմանյան կայսրությունում պիտի դառնար հայախոս, դեռ երկար տասնամյակներ, մինչև 19-րդ դարի կեսերը, (երբ բացվեցին աշխարհիկ հայկական դպրոցներ), անհրաժեշտ էր թրքախոս այդ հայերին հաղորդակից դարձնել ազգային զարթոնքին ու մտավոր վերելքին նրանց համար հասկանալի լեզվով՝ հայատառ թուրքերենով, այսինքն հայերեն տառերով, սակայն թուրքերեն լեզվով կատարված հրատարակություններով: Այս համգամանքով պետք է բացատրել հայատառ թուրքերեն ձեռագիր և հատկապես տպագիր գրականության զարգացումը, հարյուրավոր կրոնադավանաբանական, պատմական, գեղարվեստական և այլ գրականության, իսկ ավելի ուշ՝ թերթերի ու հանդեսների առաջացումը: Երևույթ, որը մեծ նպաստ է բերել կայսրության թուրքախոս այլ ազգերին ևս:

Արդեն միայն հայատառ թուրքերեն աշուղական գրականությունն իրական գանձարան է ոչ միայն հայկական մշակույթի, այլև կայսրության այլ ժողովուրդների, և առաջին հերթին թուրք ժողովրդի մշակույթի համար: Հայատառ թուրքերեն ձեռագրերում պահպանվել են ոչ միայն հայազգի, այլև թուրքական, արևելյան բազմապիսի ու բազմաոճ հազարավոր թուրքերեն տաղեր, երգերի ոչ միայն բառերը, այլև դրանց հեղինակների անունները, երաժշտությունը՝ հայկական ու եվրոպական նոտագրությամբ: Մի խոսքով՝ լիմոնճյանական¹¹ ձեռագիր մի հսկայական, եզակի ու անգնահատելի ժառանգություն, որը սպասում է իր հայ և թուրք ուսումնասիրողներին, արժանի ուշադրության, նոր արժևորումների, բացահայտումների փոխադարձ ակնկալությամբ¹²:

Հայատառ թուրքերեն տպագիր գիրքը տպագրվել է թե՛ Օսմանյան կայսրության տարբեր քաղաքներում և թե՛ նրա սահմաններից դուրս ամենատարբեր պատճառներով: Ավելի քան 250 տարիների ընթացքում հայատառ թուրքերեն տպագրված գրքերի թիվն անցնում է 2000-ից: Հրատարակվել են դրանք աշխարհի մոտ 50 քաղաքների 200-ից ավելի տպարաններում: Յուրաքանչյուր տպարան, հրատարակչություն ունեցել է իր դեմքը, իր սոցիալ-քաղաքական ու կրոնական կողմնորոշումը, իր գրական, լուսավորական նպատակները, իր նախասիրած թեմատիկան, հետաքրքրությունների նախընտրած շրջանակը և ընթերցողները: Հայատառ թուրքերեն տպագիր գրականության երկուս ու կես դարյա պատմության ուսումնասիրությունը փաստում է հայերի բազմակողմանի կյանքի գոյությունն ինչպես Օսմանյան կայսրությունում, այնպես էլ Մերձավոր Արևելքում, Եվրոպայում, Ամերիկայում և այլուր: Աս ինքնուրույն ու ինքնաբավ մի գրականություն է, հարուստ, որակով, միմյանց չկրկնող՝ համուն արևմտահայության ու Օսմանյան կայսրությունում զարթոնքի ու ազգային ինքնագիտակցության բարձրացման:

Միայն Ստամբուլում հայատառ թուրքերեն գրքեր հրատարակվել են մոտ 85 հայկական տպարաններում: Բացի հայերեն, հայատառ թուրքերեն պարբերականներից հայերը հրատարակել են օսմաներեն, ֆրանսերեն լեզուներով թերթեր, ամսագրեր: Հրատարակչական կենտրոններ են եղել նաև Մխիթարյան միաբանության Վենետիկի սբ. Ղազար կղզու, Տրիեստի, Վիեննայի վանքերն իրենց տպարաններով, Երուսաղեմը, ապա՝ Լիբանանը, Սիրիան, Եգիպտոսը, Ֆրանսիան, Ամերիկան, Բուլղարիան, Մալթա կղզին, Ռուսաստանը և այլն:

Հայատառ թուրքերեն գրականության ուսումնասիրությունը կարևոր է հիմնականում հետևյալ նկատառումներով.

ա. Հայատառ թուրքերեն մատենագիտությունը այն անփոխարինելի ու եզակի աղբյուրներից է, որը ներկայացնում է նաև Օսմանյան կայսրության պատմությունը: Բազմաթիվ ժամանակագրություններ (նաև չափածո խրոնիկաներ) իրենցից միակ գրավոր ու հավաստի աղբյուրներն են հանդիսանում Կայսրության որոշակի ժամանակաշրջանում կատարված դեպքերի ու կարևոր դեմքերի մասին: Այս առումով կարևոր էր ստամբուլահայ մատենագիր ու բանասեր, բազմաթիվ թուրքական պարբերականներին ու հանրագիտարաններին իր հայ և թուրք մշակույթի ու նրա գործիչների, առանձին գրական, գիտական հուշարձանների ու պատմական առանձին դրվագների մասին իր 1000-ի մոտ հոդվածներով աշխատակցած Գևորգ Բամպուկճյանի (1923-1996) թուրքերենով եղած աշխատությունների քառահատոր գիտական հետմահու հրատարակությունը Օսման Զյոքերի կողմից¹³: Ղեռ երկար տարիներ հայատառ թուրքերեն մատենագիտությունը անսպառ աղբյուր կներկայացնի թուրքիայի պատմության ու կյանքի տարբեր բնագավառների ուսումնասիրության համար:

բ. Մամուլին զուգահեռ հայատառ թուրքերեն տպագիր գրականությունը հսկայական ազդեցություն է ունեցել իր ընթերցողների վրա՝ նպաստելով նրանց մտավոր զարգացմանն ու գեղարվեստական ճաշակի բարձրացմանը, հաղորդակից դարձնելով նրանց արևմտաեվրոպական առաջադեմ մտքի նվաճումներին:

Տպագիր շրջանն է տարբերության ձեռագրական շրջանի, դուրս է եկել իր նախնական առաքելության շրջանակներից ու սկսել է ծառայել ոչ միայն հայերի թրջախոս հատվածին, այլև ողջ արևմտահայությանը, Օսմանյան կայսրության թուրքախոս այլ ժողովուրդներին և առաջին հերթին՝ թուրքերին:

Այս գրականությունն Օսմանյան կայսրության եվրոպականացման, նոր գաղափարների ներթափանցման, զարթոնքի ընդհանուր շրջանի ծնունդ տվողներից ու շարժիչ ուժերից է հանդիսացել: Այս լեզվով են թարգմանվել ու կարդացել համաշխարհային, եվրոպական ողջ դասականներին ու ժամանակի հայտնի, բուլվարային, արկածային գրականության արքաներին: Այս աշխատանքային լեզվով են հիմնականում գործել հայկական թատերախմբերը, ներկայացնելու համար թուրքերեն լեզ-

վով իրենց խաղացանկը: Հայատառ թուրքերենով են գրել, թարգմանել, փոխադրել հայ թատրոնը շրջապատած թուրք լուսավորիչները՝ ծնունդ տալով թուրքական դրամատուրգիային, թուրք նոր գրականությանն ու գրական «թուրքերենին»: Այս լեզվով տպագրվել են տասնյակ պարբերականներ, որոնք աննկարագրելի պատմական դեր են ունեցել Օսմանյան կայսրության սոցիալ-քաղաքական, գիտական, մշակութային կյանքում, կենցաղում, նոր աստիճանի բարձրացնելով հայ լրագրողական մշակույթը, միաժամանակ ծնունդ տալով ժամանակահունչ թուրքական լրագրողական մշակույթին: Դրանք թուրք ու թրքախոս մտավորականների ու պաշտոնյաների նախընտրած մամուլն են հանդիսացել ժամանակի արտաքին ու ներքին լուրերի, նյութերի ներկայացման հրատապությամբ ու որակով: Նույն այս շրջանակը ներկայացնողները թղթակցել են հայատառ թուրքերեն պարբերականներին, այդտեղ տպագրելով նաև իրենց ստեղծագործությունները, թարգմանությունները:

Հայատառ թուրքերեն պարբերական հարուստ մամուլը, ինքնուրույն ու թարգմանական, մասնավորապես ֆրանսիական արկածային գրականությունը օրը օրին, սովորության ուժով կարդացվում էին հասարակական վայրերում, սրճարաններում (սովորաբար մեկը կարդում էր, մյուսները լսում էին), թեյարաններում, պաշտոնատեղիներում, դիվանագիտական հաստատություններում, անգամ հարեմներում՝ հարյուրապատիկ մեծացնելով ընթերցողների շրջանակը:

Ստեղծվել է հայատառ թուրքերեն մեծաթիվ գրականություն: Այդ թվում՝ օսմաներեն լեզվի ուսուցման դասագրքերի, բառարանների աննախընթաց առատություն: Ամենից շատ այն օգնել է նոր թուրքերեն լեզվի կայացմանը, նրա բառացանկի հարստացմանը: Հայ լեզվաբանների հեղինակած թուրքերենի (հայատառ թուրքերենով և օսմաներենով) դասագրքերով սեփական լեզուն տասնամյակներ շարունակ սովորել են թուրքերը, նորաբաց մասնագիտական տարբեր, նույնիսկ զինվորական ուսումնական հաստատություններում հայատառ թուրքերենով մասնագիտական գրականության հետ միասին:

Հայատառ թուրքերեն գրականությունն օգտագործվել է ստեղծելու համար կայսրություն մուտք գործող գիտության, տեխնիկայի, գյուղատնտեսության, արհեստների ու մշակույթի գրականություն, որը կոչված էր ծառայելու ոչ միայն հայ, այլև Օսմանյան կայսրության թուրքախոս ազգերին, թուրքերին:

Հայատառ թուրքերենը եղել է կենդանի օրգանիզմ և ծառայել է ողջ կայսրության շահերին: Իզուր չէ, որ պալատական շրջանակներում 19-րդ դարի կեսերից սկսած հարց է առաջացել օսմաներեն լեզվի արաբական այբուբենը փոխարինելու հայկականով, որի կենսունակությունն արդեն ապացուցված էր:

150 տարվա պատմություն ունեցող հայատառ թուրքերեն մամուլը միայն 1850-1890-ական թվականներին Ստամբուլում հրատարակված ավելի քան 100 ամուս հայ պարբերականների կեսից ավելին է եղել՝ 54-ը:

Այս պարբերականները լայն ժողովրդականություն են վայելել, հրատարակվել տասնյակ տարիներ շարունակ մեծ տպաքանակով, ունեցել բաժանորդներ և բազմաթիվ թղթակիցներ տարբեր գավառներում, արտասահմանում, կարդացվել տարբեր ազգերի կողմից: Այս պարբերականներն իրենցից անհատում աղբյուր են ներկայացնում Օսմանյան կայսրության կյանքի բոլոր կողմերի ուսումնասիրության համար սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական վիճակի, կայսրության տիրապետության տակ գտնվող ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումների և այլն: Հայատառ թուրքերեն պարբերական մամուլը ներկայացրել է արևմտահայերի բազմադեմ կյանքի ամենօրյա հայելին: Գավառին մվիրված հոդվածները ճանապարհորդի, թղթակցի տպավորությունների հետ միասին ընդարձակ տեղեկություններ են տվել այդ գավառների բնության, պատմական հուշարձանների, ազգային, կրոնական ավանդույթների, սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակի, գավառներում հայ և այլազգի մյուս բնակիչների կրած հալածանքների մասին: Մի հանգամանք է, որն այս գրականությունը դարձնում է անփոխարինելի հարուստ աղբյուր գավառների բազմազգ կյանքի ուսումնասիրության համար:

Վերոհիշյալ պարբերականները հրատարակվում էին ժամանակի ֆրանսիական պարբերականների մամուլային և բազմաթիվ ընթերցողների համար տեղեկատվության միակ բարձրակարգ աղբյուրն են հանդիսացել: Եվրոպական պարբերականներից թարգմանվել են բազմաթիվ օտար տերությունների պատմության, ազգագրության մասին հոդվածներ, պատմական կարևոր դեմքերի, ժամանակակից իրավիճակի, մշակույթի, այդ երկրներում գիտության, բանակի, անգամ բյուջեի, քաղաքական ու տնտեսական կյանքի վերաբերյալ նյութեր: Նույն ֆրանսիական մամուլային շատ պարբերականներ, անգամ՝ մանկականները, ունեցել են թերթոմների բաժին, ուր ամեն օր շարունակաբար տպագրել են հիմնականում ֆրանսիական հայտնի վեպեր, երբեմն էլ հայ ու նույնիսկ թուրք հեղինակների գործեր: Հայատառ թուրքերեն որոշ պարբերականների հեղինակությունը այնքան մեծ է եղել, որ մյուս ազգերի առաջադեմ մտավորականությունը, մասնավորապես թուրքերը ոչ միայն համագործակցել են դրանց, այլև սովորել են հայկական այբուբենը և ամեն օր կարդացել այդ թերթերը, նախընտրելով այն օսմաներենով հրատարակվող պարբերականներից: Մեզ են հասել թուրք հայտնի գրող Մեհմեդ էմինի մի շարք բանաստեղծությունները՝ «մեր բանաստեղծ կուսակալը» վերնագրով, գավառի հայատառ թուրքերեն պարբերականներում, երբ նա կուսակալ էր:

Հայատառ թուրքերեն գրականությունն անկասկած իր հսկայական ազդեցությունն ունեցավ թուրք գրողների ու հասարակական գործիչների նոր սերնդի ձևավորման ու զարգացման վրա: Վերջիններս հանդես էին գալիս հանուն Օսմանյան կայսրությունում սահմանադրական բարեփոխումների անցկացման և թուրք հասարակության մեջ աշխարհիկ, մշակութային կյանքի զարգացման:

1850-1870-ական թթ., քաղաքական կյանքի համար համեմատաբար բարենպաստ տարիներին, հայատառ թուրքերեն գրականությունը մեծապես նպաստել է հայ ժողովրդի թրքախոս հատվածի հոգևոր վերելքին, նրա ազգային-ազատագրական ոգու վերածննդին և ընդհանուր առմամբ Օսմանյան կայսրությունում հասարակական մտքի զարթոնքին: Հրատարակվել են գեղարվեստական գրականություն (ինքնուրույն և թարգմանական), պատմական աշխատություններ, գիտական, լուսավորական գրականություն, հրապարակախոսություն, փիլիսոփայական տրակտատներ, գիտա-հանրամատչելի գրքեր, դասագրքեր, բառարաններ, քարտեզներ, իրավագիտական ակտեր, օրենքներ, տարբեր տեսակի ուղեցույցներ, բժշկական, կենցաղային գրքեր՝ երգարաններից մինչև երազահաններ ու խոհարարական, առողջապահական հրատարակություններ, մանկական գրականություն և այլն: Օսմաներենով եղած նմանատիպ սուղ գրականությունից ավելի թուրքերի համար նախընտրելի են համարվել հենց հայատառ թուրքերեն հրատարակությունները, նաև իրենց պարզ ու ոյուրըմբռնելի լինելու համար:

Նույնիսկ արդուհամիդյան բռնապետության դաժանագույն գրաքննության տարիներին, երբ խստագույնս արգելք էր դրված ազգային ինքնագիտակցության զարգացմանը նպաստող յուրաքանչյուր գրքի ու հոդվածի վրա, երբ արգելված էին ամգամ հայերեն թատերական ներկայացումները, հայատառ թուրքերեն գրականությունը կարողացավ հայատառ թուրքերենով կատարել իր քաղաքացիական պարտքը՝ Օսմանյան կայսրության առաջադեմ խավերին մշակութային, հասարակական-քաղաքական համախմբման առաքելության առումով:

Հայատառ թուրքերեն գրականության մի խոշոր հատված իրենից ներկայացնում է թարգմանություններ՝ կատարված թատրոնի համար: Այդպիսի ստեղծագործությունների թիվն անցնում է 500-ից: Իհարկե, դրանց մեծ մասը չի հրատարակվել, սակայն այդ պիեսները ներկայացվել են ավելի քան հարյուրավոր անգամներ: Այնուամենայնիվ, հրատարակված չլինելով հանդերձ, այս գրականությունը նշանակալի դեր է խաղացել Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների հոգևոր զարգացման գործում: Այդ բեմադրություններից շատերն ավելի կարևոր են եղել, քան հրատարակված որոշ ստեղծագործություններ: Չպետք է անտեսել այն համգամանքը, որ կայսրությունում անգրագետների ու թուրքերեն կարդալ չիմացողների թիվը հսկայական է եղել, իսկ զարգացած ու թուրքերենին տիրապետողների թիվը՝ սահմանափակ: Դրանք բոլորը միասին դիտել և հասկացել են բեմում հնչող թուրքերենը:

Դերասանապետ Հակոբ Վարդույանի (Գյուլլի Հակոբ) «Օսմանյան թատրոնի» հետ համագործակցության շրջանը թուրք մտավորական երիտասարդների մի կարևոր հատվածի համար ճակատագրական նշանակություն է ունեցել: Հետագայում նրանք լրջորեն տարվել են թատերական գրականությամբ, հատկապես դրամատուրգիայով: Հայկական թատերախմբերի հետ համագործակցած թուրք մտավորականների

ցանկն իրենից ներկայացնում է թուրք նոր գրականության դասականների, լուսավորիչների համարյա լրիվ ցուցակը: Այն է՝ Նամըք Քեմալ, Ահմեդ Միդհատ, Շամսեդդին Աամի, էբուզգիյա Թեֆիք, Ռաջաիզադե էքրեմ, Ալի Չայդար, Հասան Բեդրեթթին, Աբդուլհակ Համիդ և շատ շատերը: Բացի նյութական կողմից, թատրոնը թուրք լուսավորիչներին գրավել է նրանով, որ հենց թատրոնի միջոցով է հնարավոր եղել արտահայտել նրանց ամենամեծ երազանքները և թուրք առաջադեմ մտավորականության հեղափոխական տրամադրությունները: Թատրոնի համդես գալուց հետո նոր ժամանակների համար պայքարի մի մասը տեղափոխվել է բեմ: Թուրք թատրոնի պատմաբան Ռեֆիկ Ահմեդն իրավացիորեն նկատում է, որ Հ.Վարդույանի թատրոնը նաև արժանի է ուշադրության որպես թուրքական գրականության ձևավորման կենտրոն: Թատրոնի համար, հայ դերասանապետների պատվերով գրված, փոխադրված գործերը, դրանց ազդեցության տակ ստեղծված սեփական երկերը հանդիսանում են թուրք նոր գրականության դասականների ամենահայտնի ստեղծագործությունները:

Թուրքական թատրոնի պատմաբանների կողմից այս շրջանն ուսումնասիրվում է որպես թուրքական ազգային թատրոնի սկզբնավորման ժամանակաշրջան (Աեթին Անդ, Ահմեդ Ֆեհիմ և ուրշներ):

Թուրք թատերագետները, դերասանները արդարացիորեն նշում են, որ եթե չլիներ Հակոբ Վարդույանի, Մարտիրոս Մնակյանի, Թ.Ֆասուլաճյանի, Ա.Պենկյանի և մյուս հայկական թատերախմբերը, նրանց կողմից նյութական վարձատրությամբ թուրք հեղինակներին տրվող պատվերները, ապա դժվար թե ստեղծվեր թուրքական դրամատուրգիան: Մեր ասածն ամբողջական չէր լինի, եթե չխոսեինք Տիգրան Չուխաճյանի ու նրա գործընկերների մասին, որոնց անունները նույնացվում են թուրքական օպերայի, թուրքական երաժշտական թատրոնի, օպերետի հիմնադրման պատմության հետ: Տիգրան Չուխաճյանի հեղինակած ու ղեղավարած ներկայացումները ժամանակի մեշակութային մեծագույն իրադարձություններից են համարվել: Նրա գրչին պատկանող երեք հիմնական օպերետների լիբրետտոներ եղել են թուրքերեն (հայատառ թուրքերեն): Նրա անվան հետ է կապվում նաև թուրքական քայլերգային երաժշտության զարգացումը: Նա հայտնի է որպես մի քանի սուլթանական քայլերգերի հեղինակ:

Օսմանյան կայսրությունում լուսավորական շարժման զարգացման գործում նկատելի դեր են խաղացել հայկական թատերախմբերի երկրով մեկ կատարած հյուրախաղերը, մինչև Բալկաններ, Եգիպտոս: Այս հյուրախաղերը համընկել են «զուլումի» տարիներին, երբ Կ.Պոլսում ոչ միայն արգելված էին հայերեն ներկայացումները, այլև թուրք հեղինակների ու եվրոպական թարգմանական պիեսների մեծ մասը: Նշենք, որ արևելյան այդ գավառներում շատերն առաջին անգամ էին կյանքում շփվում թատրոն կոչված երևույթի հետ: Առաջին անգամ էին տեսնում դերասանների, շփվում դրամատուրգիայի, այդ թվում նաև դասականների

ստեղծագործությունների, հայ և թուրք հեղինակների գործերի հետ: Ներկայացվում էին ժողովրդի մեջ հայտնի արևելյան սիրավեպերը, մելոդրամներ, վոդևիլներ, ֆարսեր: Ավելի քան 50 ծիգ տարիներ թուրքիայի բնակչության ամենատարբեր, թրքախոս և թուրքերենին տիրապետող խավերը այսկերպ հաղորդակցվել են թատերական մշակույթի հետ:

Թուրքական հարեմներում փակված կանայք թատրոնում ակամատես էին լինում այնպիսի տեսարանների, երբ տղամարդը ծնկաչոք սեր էր աղերսում կնոջից, իսկ վերջինս մերժում էր, ստիպելով տղամարդուն տանջվել: Միայն այս համգամանքը բավական էր, որպեսզի հարեմական կյանքով սահմանափակված կինը հասկանար, որ իր բանտարկյալ ու ստրկական վիճակը, որ իրեն գնել-վաճառելու-մվիրելու փաստն ի վերուստ կարգադրված երևույթներ չեն և ոչ էլ մարգարեական պատգամներ: Այս ամենին ավելանում էր սովորելու, զարգանալու, և դրանով իսկ որոշ չափով կյանքի հարվածներին դիմագրավելու կոչերը՝ որպես կարևոր պայման կյանքում կույր գործիք չլինելու համար: Այստեղից բխում էր, որ պետք է սովորեն բոլորը՝ կին, տղամարդ, հարուստ, աղքատ: Եվ եթե Օսմանյան սահմանադրության վերականգնման տարիներին թուրք կինն աստիճանաբար հասարակական ասպարեզ մտավ և թուրքիայում ծայր առավ կանանց էմանսիպացիայի խնդիրներին ուղղված շարժումը՝ այն միանգամայն կարելի է վերագրել մասամբ Մարտիրոս Մնակյանի թատրոնի՝ հատուկ կանանց համար տրվող ցերեկային ներկայացումների դաստիարակչական մեծ ազդեցությանը: Ներկայացումները նպաստում էին կնոջ սոցիալական ու մշակութային մտահորիզոնի ընդարձակմանը: Թատրոնն այդ կանանց համար դառնում էր եվրոպական քաղաքակրթության հետ շփվելու լավագույն հնարավորությունը: Այն մղում էր հարեմի և հանդիսատես մյուս կանանց կարդալու ֆրանսերենից առատորեն թարգմանվող վեպերը: Հայատառ թուրքերեն սիրային, արկածային վեպերը տարածված էին Ստամբուլի ողջ հարուստ ու միջին խավի ընտանիքներում, հարեմներում ու ամեն մի կնոջ ու երիտասարդ աղջկա բարձի տակ կարելի էր այն գտնել: Իրենց, թրքուհիները, հաճախ են շնորհակալության զգացումով խոստովանել այս մասին:

Հայատառ թուրքերենի ծաղկուն շրջանը 19-րդ դարում Օսմանյան կայսրության բոլոր առաջավոր, մտավորական ու լուսավորական ուժերի համագործակցության հրաշալի շրջան է եղել, որն իր պտուղներն է տվել ի դեմս թուրք նոր ինքնուրույն ու թարգմանական գրականության, լեզվի, մամուլի, գիտությունների, արվեստների զարգացման: Այս համագործակցությունը 20-րդ դարի արշալույսին արդեն գոյություն չունեին...

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Որպես զեկուցում այն կարդացվել է Անկարայում, ICANAS-38 միջազգային արևելագիտական գիտաժողովում 2007թ. սեպտեմբերին:

2. 1990-ական թթ. ամսագրերի համարյա բոլոր համարներում տարբեր նյութերի առթիվ անդրադարձ կա հայատառ թուրքերենին: Դրանց մի մասի հեղինակները թուրք գիտնականներ են, իսկ մյուսները հիմնականում Գևորգ Բամպուկճյանի գրչին են պատկանում:
3. Tarih ve Toplum, İst., 1984, N 16, s.6 –8.
4. Tarih ve Toplum, İst., 1988, N 54, s.59-63.
5. «Քարամանլիդիկա» կոչվող հունաստառ թուրքերեն գրականությունը Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ ապրող հույն ժողովրդի համար նույն հայատառ թուրքերեն գրականության ստեղծման ու զարգացման զուգահեռ տարբերակներից է: Այն ևս մեծ ծավալ է ունեցել, սակայն ծառայել է հիմնականում ազգային խնդիրներին:
6. Հայատառ թաթարերեն ձեռագրեր տես՝ Վիեննայի Կայսերական մատենադարանի ձեռ. 13 (1580թ.) և ձեռ. 3 (1638թ.): Տես նաև՝ Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության ձեռ. 468 (1575թ.), 559 (1583թ.), 446 (1608թ.), ձեռ. 525 (1618թ.), ձեռ. 447 (1643թ.), 479 (1660թ.), 480 (1661թ.), 536 (ԺՁ), ձեռ. 1300(ԺԸ), 1609(ԺԸ) և այլն: Տես նաև՝ ՄՄ ձեռ. 1731, 9789:
7. Կամենեց-Պոդոլսկում և մյուս մշակութային հայկական կենտրոններում գրի առնված և տպագրված հայատառ ղպչաղերենով (հին թաթարերեն) մեծ թվով գրականություն է պահվում Ուկրաինայի, Լեհաստանի արխիվային ֆոնդերում: Հայատառ ղպչաղերեն ձեռագրեր տես նաև՝ Փարիզի Ազգային գրադարան, ձեռ.176 (1568թ. Լվով) «Դատաստանագիրք Լեոպոլտի Հայոց» և ձեռ. 194, «Ժողովածոյ» (Ուկրաինա, Ժեդ. կեսեր):
8. ՄՄ, ձեռ. 3522, «Քերականութիւն ղպչաղ լեզուի». (1634թ. Լվով, 353 թերթ), ձեռ. 3883, «Բառք քերականականք» (ԺՁդ., 383թերթ), ձեռ. 3521 «Թուղթ առ Դիոսկորոս» (1609թ, 220 թերթ) և այլն:
9. Tarih ve Toplum, İst., 1984, N 16, s.6 –8.
10. 1619թ. Լվովում տպագրվել է «Աղօթք հասարակաց քրիստոնեից» գիրքը Հովհ. Քարմատանեանցի տպարանում: Գտնվում է Լեյդենի համալսարանի գրադարանում:
11. Այս ձեռագրի տաղարան-ժողովածուների կազմողները եղել են հիմնականում իր ժամանակի ամենահայտնի երաժշտագետ, նոտագետ Համբարձում Լիմոնճյանը՝ Պապա Համբարձումը (1769-1839), նրա աշակերտներն ու հետևորդները:
12. Մատենադարան, ձեռ. 10295, 10876, 11042 և Նոր հավաքածոյից՝ ձեռ. 197, 201, 204, 205, 206, 213, 214, 215, 229, 245 և այլն:
13. Kevork Pamukciyan. Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar. Yayma hazırlayan Osman Köker. Aras Yayıncılık. İstanbul. 2002 –2003. Cilt 1-İstanbul yazıları; Cilt 2-Ermeni Harfli Türkçe Metinler; Cilt 3- Zamanlar,

Mekânlar, İnsanlar; Cilt. 4- Biyografileriyle Ermeniler. Գեորգ Բամպուքճյանի մասին կենսագրական և ուսումնասիրությունների մասին տես՝ Կարո Աբրահամեան. «Վաղահաս ու անփոխարինելի կորուստ մը՝ Գեորգ Բամպուքճեան (1923-1996)», «Հասկ», է տարի, Անթիլիաս, Լիբանան, 1995-96թթ., էջ 659-670. Գ. Բամպուքճյանը եղել է այն եզակի գիտնականը, որի համագործակցությանն են ապավինել թուրքական մի շարք ծանրակշիռ հանրագիտարաններ՝ հայկական նյութերը ներկայացնելու համար Դրանք են՝ Ռեշատ էքրեմ Գօշույի "İstanbul Ansiklopedisi", Յըմազ Էօզթունայի "Türk Muzikisi Ansiklopedisi", Սուստաֆա Աքդադի խմբագրած "Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi", "Անա" հրատարակչատան "Genel Kültür Ansiklopedisi" և "Ana Britanika", "Belleten" լուրջ հրատարակությունները: